

سازمان‌های بزرگ اداری و اسلام

(زمان حضرت محمد «ص» و قرآن)

چکیده

نوشته: گامینیز فرقاندوست حقیقی

بروکراسی یکی از روش‌هایی است که در مورد آن بحث‌ها و مذاکرات بسیاری صورت گرفته است. اصولاً در مکاتب مادی هدف اصلی و غالب، چیزی غیر از اعتلاء و ارتقاء انسان‌ها است؛ حتی در مواردی که اعتناء به انسان‌ها در این مکاتب مطرح می‌گردد باز هم به لحاظ پیشبرد هدف اصلی، ازدیاد تولید و بهره‌وری است و خود انسان‌ها مورد نظر نیستند. بروکراسی مسلماً یکی از ابزارهای مدیریت در مکاتب مادی مدیریت است که هدف آن نیز جدا از اهداف مکاتب مربوط به آن نیست. اعمال روش‌های بروکراسی همواره عوارض جانبی‌ای در بر داشته که مخالف نهاد و ذات انسان‌ها بوده است. به ویژه یکی از عوارض شناخته شده بروکراسی، از خود بیگانگی و بی‌تفاوتی ناشی از اعمال بروکراسی، بوده است.

در اسلام هدف رسیدن انسان تا مرحله خلافت و نیل به لیاقت جانشینی خداوند در زمین است. بدین ترتیب بروکراسی ماهیتاً با اهداف اسلامی به ویژه خلافت انسان در زمین، در مغایرت است و باید در بکارگیری آن در مدیریت اسلامی دقت لازم ملحوظ گردد تا اگر ثمری از کاربرد آن وجود دارد، آثار ناخواسته و تبعی آن بر محیط اسلامی بار نگردد. در این مقاله وجود بروکراسی در زمان حضرت محمد (ص) و در قرآن مجید پیگیری می‌شود و نگارنده به این نتیجه می‌رسد که در محدوده‌های مورد بررسی، بروکراسی در اسلام وجود ندارد. این مقاله به ترتیب زیر از نظر خواهد گذشت:

۱ - مقدمه و حدود تحقیق

۲ - تعاریف بروکراسی و شناخت عناصر و ماهیت آن

۳ - وضعیت و محدوده دولت اسلامی در زمان حضرت محمد (ص)

الف - وضعیت مالیات‌ها و سازمان‌های مربوط به آن در صدر اسلام

ب - وضعیت ثروت در عربستان در صدر اسلام

ج - منابع مالی و روش جمع‌آوری و توزیع آنها در صدر اسلام

۴ - جستجوی عناصر مربوط به بروکراسی در قرآن مجید

۵ - نتیجه‌گیری

۶ - پیشنهاد برای تحقیقات بعدی

□ مقدمه و حدود تحقیق

بروکراسی مفهومی است که در مکاتب مدیریت امروز بنحو گسترده‌ای کاربرد داشته و تعاریف گوناگونی از آن ارائه گردیده است. در بیشتر موارد، حتی اگر بنحوی کاربرد بروکراسی توجیه گردد، عوارض جانبی ناخواسته آن مورد انکار نیست. به نظر برخی از نویسندگان روش‌های بروکراتیک از دیرباز در جوامع بکار رفته است و از نظر برخی دیگر "بروکراسی نتیجه سرمایه‌داری نوین است و مزایای اقتصادی حاصل از تولید در مقیاسی وسیع سبب تأسیس صنایع عظیم می‌گردد و سرانجام به انحصارطلبی منجر می‌شود. بروکراسی‌های خصوصی نیرومند، برای حفظ منافع خویش دولت را تحت فشار قرار می‌دهند. از این رو بروکراسی در بخش عمومی، همانند بخش خصوصی حاصل فشارهایی است که از طریق سرمایه‌داری اعمال می‌گردد."^۱

بهر حال بروکراسی با کلیه ابهامات و عوارض جانبی آن در دنیای مدیریت امروز مطرح می‌باشد و به نظر می‌رسد که در کلیه مکاتب حتی با شناخت عوارض ناخواسته آن، کماکان استفاده از آن را انکار نمی‌نمایند.

از طرف دیگر، با وسعت و گستردگی سرزمین‌های اسلامی و گوناگونی و تنوع بسیار زیاد امور مربوط به این جوامع و با توجه به شیوه‌های مختلف و تناسب آنها با نیازهای مختلف، این سؤال مطرح است که آیا اصولاً در پهنه گسترده سرزمین‌های اسلامی، مواردی که لازمه آن اعمال بروکراسی باشد، وجود دارد یا خیر؟ آیا در موقعیت‌هایی که بزعم متون امروزی مدیریت، بروکراسی قابل اعمال می‌باشد، از دیدگاه مدیریت اسلامی بروکراسی قابل اعمالی در افق وجود دارد و قابل اعمال می‌باشد یا خیر؟ پاسخ عملی اسلام برای حل مسائلی که در مکاتب دیگر از طریق بروکراسی بدانها پاسخ داده می‌شود، چیست؟ در تغییر و تحول‌های وسیع پیش آمده در جوامع اسلامی، برخورد با بروکراسی چگونه بوده است؟ آیا نوع خاصی از بروکراسی در اسلام قابل اعمال می‌باشد و یا اصولاً طرح مطلب بر اساس بروکراسی در اسلام بی‌مورد است؟

بروکراسی در کلیت خود و به شکل یک سیستم به عواملی مانند تقسیم کار و تخصصی شدن امور و تقسیم مسئولیت‌ها و سلسله مراتب و اعمال کنترل سازمان بر خصوصیات غیرسازمانی افراد و نیاز سازمان به رویارویی با تغییرات محیط با هدف افزایش بازده و تولید و بدون مورد لحاظ قرار دادن انسان‌ها متکی است. آیا در مدیریت اسلامی نیز اینگونه موارد بدون توجه به سرشت و نهاد انسانی و غایت آن که تعالی انسان‌ها است موردی پیدا می‌شود. اینجا این سؤال مطرح می‌شود که آیا صرف وجود برخی از عوامل شمرده شده را بدون توجه به اهداف، می‌توان قرینه‌ای بر بروکراسی دانست؟ بالاخره بروکراسی به نوعی زائیده ایدئولوژی‌های مادی و مدیریت مبتنی بر آنها است. باید بررسی شود که آیا در مدیریت اسلامی که مبتنی بر ایدئولوژی الهی است، اصلاً اعمال روش‌های بروکراسی همانند ایدئولوژی‌های مادی ضرورت می‌یابد؛ این مسلم است که در مدیریت اسلامی به تبع ایدئولوژی الهی اسلامی هدف کرامت انسان‌ها است در حالی که در ساختارهای معمولی بروکراسی هدف اسلامی مزبور شاید اصلاً مورد نظر نباشد. بهر حال لزوم داشتن دیدی سیستمی و جامع‌نگر قابل انکار نیست تا به کمک آن بتوانیم دریابیم که در هر مقطع زمانی از تاریخ اسلام، آیا بروکراسی سیستم کلی حاکم جایی برای اعمال داشته است یا خیر؟ از طرف دیگر بروکراسی مقوله‌ای مربوط به سیستم‌های مکانیکی اداره است. در حالی که مدیریت مورد قبول اسلام سیستمی پویا و ارگانیک است. از این نظر چگونه بروکراسی با اسلام قابل مطابقت می‌باشد؟

از نظر اخلاقی نیز بروکراسی با اخلاق اسلامی قابل تطابق به نظر نمی‌رسد، عبارت زیر خود به اندازه کافی گویای مطالب به نظر می‌رسد.

"اسلام با ماهیت‌های پست انسانی در جنگ است و در کمال سادگی از پیروان خود انتظار رعایت سطح بالاتری از اخلاق را دارد."^۱ در مکاتب موجود بروکراسی چنین بخشی، جای مهمی اصلاً ندارد.

در پاسخگویی به کلیه سئوالات بالا موضوع این تحقیق مورد پیدا می‌نماید. ولیکن

با توجه به گستردگی موضوع و در جهت عملی بودن و رسیدن به پاسخ علمی و باروش علمی تحقیق، باید اذعان نمود که لازم است دامنه بحث محدود و در حد قابل تحقیق، سازمان یابد.

بدین لحاظ در این تحقیق محدوده کار در واقع به بررسی سرچشمه‌ها محدود می‌گردد. این محدوده عبارت است از زمان حضرت محمد (ص) از نظر زمانی و پیگیری قرائن بروکراسی در قرآن به عنوان اولین سند اسلامی. همانطور که قبلاً نیز ذکر گردید، تعیین این حدود برای شروع یک کار است و گرنه در صورت وسعت بخشیدن به محدوده که کاری لازم نیز هست، به نظر نگارنده تحقیق، راهی طولانی در پیش است که در یک مقاله نخواهد گنجید. حتی ورود به احادیث و روایات لازمه‌اش داشتن تخصص‌ها و اطلاعات بسیار وسیعی است که از حدود توانائی نگارنده این مقاله بیرون است.^۱

□ تعاریف بروکراسی و شناخت عناصر و ماهیت آن

در این مقاله فرض می‌شود که خواننده با بروکراسی و جوانب آن آشنایی دارد، معهدالک در جهت یادآوری مطالب، برخی نکات مربوط مرور می‌گردد.

کلمه بروکراسی که پیش از دو قرن از ابداع آن می‌گذرد، به صورت یکی از مهمترین مفاهیم دانش اداری و سیاسی درآمده است. این کلمه که به سازمان‌های بزرگ و یا مظاهر و آثار آن اطلاق می‌شود، در واقع معلول پیشرفت‌های صنعتی و اقتصادی است.^۲

توسعه صنعت و تجارت در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، مهمترین عوامل گسترش بروکراسی می‌باشد.^۳

بروکراسی مورد نظر امروز با وبر شروع گردیده است. ولیکن وبر خود تعریف

۱ - تحولات بعد از زمان حضرت پیامبر، توسعه حکومت اسلامی و کلیه عوامل دیگر دامنه تحقیق را به گونه‌ای وسعت می‌بخشد که بر دامنه تحقیق اثری شگرف می‌گذارد و آن را از صورت یک تحقیق یک نفره خارج می‌سازد.

۲ - ابوالفضل صادقی‌پور، نظریه بروکراسی، مرکز آموزش مدیریت دولتی، چاپ دوم، ۱۳۶۹، تهران، صفحه ۱.

۳ - همان مأخذ، صفحه ۹.

کاملی از بروکرسی ارائه ننموده است.^۱ نکته قابل ذکر دیگر این است که وبر به جای واژه بروکرسی از واژه حکومت مأموران اداری مکرراً استفاده نموده است.^۲ برای بررسی بیشتر آنچه مورد نظر ماکس وبر بوده است، می‌توان از نوشته‌های موزلیس کمک گرفت.

موزلیس ریشه‌های بروکرسی را تا زمان وبر و مایکل پیگیری می‌نماید. او در کتاب خود به نام سازمان و بروکرسی، تحلیلی بر تئوری‌های مدرن^۳ برخی از خصوصیات بروکرسی را به شرح زیر می‌داند:

"بروکرسی ایده‌آل، یک ساختار مفهومی (ذهنی) است که باروش منطقی و منظمی بر مبنای عناصر تجربی مشخص بنا گردیده، ساختاری که در شکل ناب ایده‌آل خود، هرگز نباید در واقعیت محض جستجو گردد".^۴

به طور خلاصه، ویژگی‌های اصلی یک سازمان بروکراتیک عبارتند از:

- سطح بالای تقسیم کار و تخصص
 - ساختار طبقاتی اختیارات با محدوده‌های مشخص اختیار و مسئولیت
 - غیر شخصی بودن روابط بین اعضاء سازمان
 - استخدام مسئولان بر اساس توانائی‌ها و دانش فنی
 - تمایز بین امور شخصی و سازمانی، درآمد و نظایر آنها
- اکنون اگر، کسی در صدد برآید که بداند در ماورای ویژگی‌های بالا چه چیزی قرار دارد، و چگونه این عناصر به یکدیگر ارتباط می‌یابند، به این نتیجه می‌رسد که عنصر مشترک و فراگیری وجود دارد که عبارت است از ایجاد یک سیستم کنترلی مبتنی بر قواعد منطقی، قواعدی که سعی در تنظیم کل ساختار سازمانی و فرآیندهای آن با اتکا بر دانش فنی و با هدف به حداکثر رساندن کارآئی دارد. اساساً مفهوم اداره کردن به

۱ - سیدمحمد عباس زادگان، اصول و مفاهیم اساسی مدیریت، چاپ سوم، انتشارات سروش، تهران، ۱۳۷۰، صفحه ۲۵.

۲ - همان مأخذ، همانجا.

۳ - سازمان و بروکرسی، تحلیلی بر تئوری‌های مدرن، نیکوس پ. موزلیس، الداین، شیکاگو، چاپ دهم، ۱۹۷۷.

۴ - همان مأخذ، صفحه ۳۸.

۵ - همان مأخذ، صفحات ۳۸ و ۳۹.

روش بروکراسی، اعمال کنترل بر اساس دانش است. این خصوصیات بروکراسی است که آن را به صورت خاصی منطقی می‌نماید.

بنابراین از این دیدگاه کلی، آنچه یک سازمان را کم و بیش بروکراتیک می‌نماید، صرف وجود مقررات نبوده، بلکه کیفیت این مقررات است. چنانچه در سازمان‌های فئودالی نیز کنترل اعمال سازمانی متکی بر مقررات است. ولیکن تفاوت بارز بین کنترل در سازمان‌های فئودالی و کنترل بروکراسی در این است که کنترل‌های فئودالی متکی بر دانش فنی و تفکر منطقی نبوده، بلکه بر نسبت‌ها و روابط استوار هستند. این نکته است که همواره در هر ارتباطی با ویژگی‌های نوع ایده‌آلی بروکراسی، باید در نظر گرفته شود.^۱

بدین ترتیب یک فرد در یک سازمان بروکراتیک از دیدگاه موزلیس تعریف زیر را دارا است:

"در اکثر موارد یک بروکرات تنها مهره‌ای در یک مکانیسم همیشه در تحرک است که مکانیسم مزبور حرکت در محدوده اساساً ثابتی را برای او (بروکرات) تجویز می‌نماید."^۲

پیتر بلاو، یکی دیگر از صاحب نظران مدیریت، بروکراسی را به ترتیب زیر تعریف نموده است:

"تشکیلات و ترتیباتی که از طریق هماهنگ کردن کار افراد برای وظایف اداری متعدد و متنوع و پیچیده با نظمی خاص بوجود می‌آید، بروکراسی نامیده می‌شود."^۳

به تعبیر دیگر: "چهار عامل اصلی یعنی تخصصی شدن امور، سلسله مراتب اختیارات، سیستم قوانین و غیرشخصی بودن (تأکید از نگارنده این مقاله است)، ویژگی‌های اساسی سازمان بروکراتیک را تشکیل می‌دهد."^۴

بدین ترتیب مشاهده می‌شود که در این تعریف بروکراسی هم تأکید بر تشکیلات و غیرشخصی بودن است و انسان‌ها چندان مورد لحاظ نیستند.

۱ - همان مأخذ، صفحه ۳۹.

۲ - همان مأخذ، صفحه ۴۱.

۳ - دکتر عبدالله جاسبی، نقدی و درآمدی بر "مارکسیسم و بروکراسی"، مجله اقتصاد و مدیریت، شماره (۱)، بهار ۶۸، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، صفحه ۳-۳ - زیرنویس.

۴ - پیتر بلاو و مارشال می‌یر، بروکراسی در جامعه نوین، ترجمه نسرین فرزام‌نیا، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹، صفحه ۲۳۳.

چارلز پرو یکی از نویسندگان مشهور مدیریت در کتاب خود به نام تحلیل سازمانی - دیدگاهی جامعه‌شناسانه^۱ به بررسی محیط مناسب برای بروکراسی و ماهیت اموری می‌پردازد که در آنها بروکراسی قابل اعمال می‌باشد. این نویسنده پس از اشاره به سابقه این امر و اشاره به کار جوآن وودوارد، خود ماهیت کار واحدهای اقتصادی را بررسی نموده و آن را یکی از عوامل مهم تعیین ساختار مناسب سازمانی تلقی می‌نماید. چارلز پرو در تحلیل خود ماهیت کار سازمان‌ها را به ترتیب زیر طبقه‌بندی می‌کند:

(۱) - کارهایی که ماهیت پیشه‌وری و حرفه دارند.

(۲) - کارهایی که ماهیت یکنواخت ندارند.

(۳) - کارهایی که ماهیت طراحی و مهندسی دارند.

(۴) - کارهایی که ماهیت یکنواخت دارند.

چارلز پرو پیشنهاد می‌نماید که ساختار بروکراسی تنها در دسته چهارم مناسب و قابل اعمال می‌باشد.

در همین جا ذکر این نکته ضروری است که در محدوده تحقیقاتی این مقاله سازمان‌های موجود در جامعه اسلامی را نمی‌توان دارای ماهیتی دانست که بتواند به اندازه کافی بزرگ بوده و در آنها کارها و وظائف به اندازه کافی از یکنواختی برخوردار باشد، تا به تبع آن کاربرد سازماندهی بروکراسی نیز مفهوم کافی پیدا نماید. بدین ترتیب برای اعمال بروکراسی لازم است که محیط مناسب پیاده کردن آن وجود داشته باشد و با ملاحظه محیطی که در آن تعاریف بروکراسی و بحث‌های مربوط به آن پیش آمده به این نتیجه می‌رسیم که جامعه لازم است در سطحی از ثروت باشد که بتواند به طرف تولید انبوه گام بردارد و زندگی تا حدی وارد مرحله صنعتی شده باشد.

۱ - چارلز پرو، تحلیل سازمانی - دیدگاهی جامعه‌شناسانه، انتشارات وادز ورث، بلمونت کالیفرنیا،

□ وضعیت و محدوده دولت اسلامی در زمان حضرت محمد (ص)

اکنون می‌توانیم وضعیت و محدوده دولت اسلامی را در زمان حضرت محمد (ص)، از جوانب مختلف مورد مطالعه قرار دهیم:

□ الف - وضعیت مالیات‌ها و سازمان‌های مربوط به آن در صدر اسلام

برای این بررسی از مطالب مترجم در مقدمه کتاب "مالیات سرانه و گرایش به اسلام" استفاده می‌کنیم.

"نظریه ولهاوزن، را دنت به طور خلاصه در آغاز کتاب خود آورده و جوهره و هسته آن این است که وی می‌گوید: عرب‌ها چون ممالک اطراف را گرفتند مفهومی از مالیات و انواع آن و طرز وصول آن نداشتند، پس هر شهری را که می‌گرفتند باجی بر آن می‌بستند و مقامات محلی (روحانیون و شاهزادگان و بزرگان) ملتمز می‌شدند که آن باج را به هر نحو و به هر ترتیب که مقتضی می‌دانستند وصول کنند و به اعراب بپردازند. بنابراین گرچه مقامات محلی برای وصول باجی که تعهد آن را سپرده بودند از طریق نظام مالیاتی عمل می‌کردند یعنی قسمتی از باج به شکل مالیات اراضی و قسمت دیگر به شکل مالیات سرانه وصول می‌شد. عرب‌ها مطلقاً مداخله‌ای در آن نداشتند و اصلاً فرق بین مالیات ارضی و مالیات سرانه را نمی‌دانستند..."^۱

"دنت، نظریه ولهاوزن را نمی‌پسندد و با مطالعه انتقادی و دقیق روایات مربوط به فتح پنج ناحیه مهم از امپراطوری عرب (بغداد - الجزیره - سوریه - مصر - خراسان) نشان می‌دهد که ادعای ولهاوزن بر این که عرب‌ها مفهومی از مالیات نداشتند و بر بلاد مفتوحه باج مقطوعی می‌بستند با حقایق تاریخی وفق نمی‌دهد. چه در بسیاری از موارد عرب‌ها بر خلاف این نظر عمل کرده‌اند و باج یا بدهی مقطوع سالیانه فقط در مورد شهرهایی مقرر گردیده که به موجب عهدنامه تسلیم شده و پرداخت مقطوع مزبور جزو شرایط مصالحه بوده است. دنت روشن می‌سازد که عرب‌ها از آغاز کار، خود را با مفهوم مالیات و انواع آن که در ممالک مفتوحه متداول و مرسوم بوده، آشنا ساختند و حتی در مواردی تغییرات و اصلاحاتی هم در سیستم متداول و معمول قبل از اسلام به

۱ - دانیل دنت (Daniel C. Denette, Jr.)، مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، ترجمه

محمدعلی موحد، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، تیرماه ۱۳۵۴، تهران.

۲ - همان مأخذ، صفحه ۹.

عمل آورده‌اند.^۱

"دایرة فتوحات عرب در عهد حضرت رسول به زحمت از حدود شبه جزیره عربستان تجاوز می‌نمود. آنچه از مدارک و اسناد تاریخی برمی‌آید، سیاست پیغمبر و خلفای او بر ایجاد وحدت کامل در شبه جزیره عربستان بود... در روابط با جامعه‌های غیرمسلمان یهودی و مسیحی و زرتشتی، پیغمبر در بعضی موارد مبلغ معین مقطوعی (نقدی یا جنسی) بر آنان مقرر داشته و در موارد دیگر به طریق دیگری عمل کرده است. اراضی خیبر و فدک را در برابر تعهد پرداخت نیمی از محصول به سکنه آن سپرده و درباره هجر (بحرین) بر زردشتیانی که اسلام نیاوردند جزیه مقرر داشته است. از این قرار معلوم می‌شود که برخلاف ادعای ولهاوزن و هواداران او مفهوم مالیات ولو به طور ساده و بسیط از آغاز کار در شبه جزیره عربستان شناخته بود. جزیه‌ای هم که بر زردشتیان بحرین مقرر گشت مالیات سرانه‌ای بود که از تمام افراد بالغ وصول می‌شد..."^۲

اما رویهم رفته از اطلاعات تاریخی که به دست ما رسیده باید قبول کرد که عرب‌ها از سازمان‌های مالی و سیستم‌های پیچیده‌ای که در امپراطوری ایران و روم برقرار بود معلومات روشنی نداشتند. اموالی که از بلاد مفتوحه می‌رسید از غنایم و خراج و باج و جزیه و غیره بین مسلمانان تقسیم می‌شد و خزانه و بیت‌المالی در کار نبود^۳ (تأکید از نگارنده این مقاله است). مورخین آورده‌اند آخرین پولی که به دست پیغمبر رسید هشتصد هزار درهم بود که از بحرین آوردند و: "او از جای خود برخواست تا همه آن را تقسیم کرد". گویا نخستین بار که بیت‌المال در اسلام ایجاد شد در زمان خلافت عمر بوده است. گفته‌اند در زمان این خلیفه یک بار وجوهی (پانصد هزار درهم) از بحرین رسید که به نظر عمر مبلغ گزافی بود و باورش نمی‌شد چنان که از آورنده پرسید: "درست می‌دانی که چه می‌گویی؟ گفت بلی پنج بار صد هزار درهم. عمر به منبر رفت و گفت ای مردم مالی گزاف برای ما رسیده است، چه می‌گویید؟ می‌خواهید به پیمان آن را تقسیم کنم یا به شماره؟ مردی برخاست و گفت ای امیرالمؤمنین من دیده‌ام که عجم‌ها دیوانی دارند تو نیز این

۱ - همان مأخذ، همان صفحه.

۲ - همان مأخذ، صفحات ۱۳ و ۱۴.

۳ - همان مأخذ، صفحه ۱۴.

کار را بکن".

از روایت دیگری برمی آید که فکر تأسیس دیوان را همان ایرانی معروف هرمان در ذهن عمر تلقین کرده است. روایت چنین است که: "عمر عده‌ای را به سوی گسیل می‌داشت، هرمان پیش او بود و گفت این پول‌هایی را که به این افراد می‌دهی اگر کسی نرفت و تخلف کرد تو از کجا خواهی فهمید؟ بیا دیوانی برای این کار تأسیس کن. عمر پرسید دیوان چیست؟ هرمان توضیح داد. عمر با مسلمانان به مشاوره پرداخت. ... عثمان گفت مال گزافی است و باید مردم را شماره کرد و معلوم داشت که به کی رسیده و به کی نرسیده است. خالد بن ولید گفت من در شام که بودم پادشاهان آنجا دو چیز داشتند: دیوان و سپاه تو نیز این دو را ایجاد کن".^۱

از این روایات برمی آید که فکر تأسیس دیوان و نیز فکر ایجاد سپاه منظمی در دوره خلافت عمر در میان مسلمانان پیدا شده و ارتباط با ایران و روم، اعراب را به آشنایی با سازمان‌های مالی و اداری و لشکری و اقتباس آنها رهنمون گشته است. کلبی این وقایع را به سال ۱۵ هجرت ولی و اقدی و زهری به سال بیستم هجرت نسبت داده‌اند. به روایت بلاذری دیوان در سال بیستم هجرت بر اساس دیوانی که ایرانی‌ها داشتند، ایجاد شد و دخل و خرج کشور و هم شماره اهل عطا (مردمی که از خزینه مقررری دریافت می‌کردند) در آن ثبت گردید. نکته قابل توجه این است که چهار سال پیش از آن که دیوانی در مرکز خلافت اسلامی به وجود آید یعنی در سال شانزدهم هجرت یکی از ایرانیان به نام زادن فرخ برای مغیره، سردار عرب، دیوانی در بصره تشکیل داد. و همین نکته نشان می‌دهد که مواجهه و ارتباط با ملل مفتوحه اعراب را ناچار می‌کرد که برای خود دفتر و حسابی ایجاد کنند و ابتکار این امور و اداره آنها به دست دیران و حسابداران ملل مغلوبه بود.^۲

"... می‌دانیم که جزیه و خراج هر دو در زمان ساسانیان متداول و معمول بوده است. جزیه در امپراتوری ساسانی ارتباطی به مذهب نداشت لیکن باجی بود که طبقه بالا از طبقه پایین اجتماع می‌گرفت ... در اسلام هم مسلمانان جزیه نمی‌دهند بلکه جزیه از

۱ - همان مأخذ، همان صفحه.

۲ - همان مأخذ، صفحه ۱۵.

افراد غیرمسلمان و به عنوان حمایت از آنان گرفته می‌شود.

دربارهٔ خراج باید گفت اگرچه نویسندگان اسلامی اصل آن را یونانی دانسته‌اند تحقیقات اخیر مستشرقین روشن ساخته که آن کلمه‌ای آرامی است و از راه زبان پهلوی وارد عربی شده است.^۱

آنچه از سطور بالا برمی‌آید این است که به هر حال محیطی مناسب شبیه به آنچه در مکاتب دیگر، از آن به عنوان محیط مناسب برای بروکراسی عنوان می‌شود، در صدر اسلام و در زمان حضرت محمد (ص) وجود نداشته است. این بدان مفهوم نیست که راه حل دیگری هم نبوده، بلکه بیشتر تأکید بر آن است که نشان داده شود که اگر ابزاری، ماهیت خوب نداشته باشد، اسلام آن را بکار نمی‌گیرد. در مورد بروکراسی نیز، بکارگرفتن آن در مدیریت اسلامی، لازم است با تعمق کافی و در جهت خشی کردن آثار جانبی ناخواسته آن باشد.

□ ب - وضعیت ثروت در عربستان در صدر اسلام

از نظر میزان ثروت موجود در عربستان می‌توان از تاریخ تمدن، ویل دورانت، استفاده نمود. ویل دورانت در این مورد می‌گوید: "کشور عربستان که سه چهارم آن بی‌آب و علف بود عرصه زندگی قبایلی بدوی بود که همه ثرویشان برای تزئین بنایی چون کلیسای سانتا سوفیا بسنده نبود."^۲

این عبارات حاکی از وضع ثروت و نحوه زندگی در شبه جزیره عربستان می‌باشد و در سطور بالا نشان داده شد که این وضعیت تا زمان حضرت محمد (ص) تا کجا ارتقاء یافته و به کجا منجر گردیده است.

□ ج - منابع مالی و روش جمع‌آوری و توزیع آنها در صدر اسلام

از نظر منابع مالی، روش جمع‌آوری و توزیع آنها تصویر زیر نیز قابل ارائه می‌باشد.

۱ - همان مأخذ، صفحه ۱۹.

۲ - ویل دورانت، تاریخ تمدن، کتاب دوم، فصل دهم، صفحه ۱۹۷.

تخصیص منابع در دوره‌های اولیه اسلامی صورت ساده‌ای داشت. درآمد هر سال دولت مقادیر منابع در دسترس برای خرج در سال بعد را مشخص می‌ساخت. منابع اصلی درآمد در دولت در صدر اسلام عبارت بودند از: زکوة، خراج، جزیه، غنیمت، عشور، رکاز ...

در آغاز جمع‌آوری و توزیع این درآمدها به صورت غیررسمی و توسط شخص پیامبر(ص) و جانشینان بلافصل او انجام می‌گرفت، ولیکن عمر، خلیفه دوم، بیت‌المال (خزانه‌داری) را تأسیس نمود.

بدین ترتیب به موجب مفاد سطور بالا نیز در زمان حضرت محمد (ص) سازمان بزرگ و پیچیده ایجاد نگردیده است (تأکید به عمل آمده از نگارنده این مقاله است). زکوة مهمترین بخش درآمد دولت در صدر اسلام را تشکیل می‌داد. منبع مهم دیگر درآمد دولت در صدر اسلام را خراج تشکیل می‌داد.^۱

عمر برای جمع‌آوری خراج، دیوان خراج را تأسیس نمود که کار ارزیابی و جمع‌آوری و توزیع خراج و جزیه (نوع دیگری از مالیات‌های اسلامی) را به عهده داشت.^۲

جزیه مالیاتی است که از آن به صراحت در قرآن سخن به میان آمده است (سوره توبه، آیه ۲۹).^۳ برخلاف زکوة و خراج، جزیه فقط بر مردان بالغ که از لحاظ مالی توانایی پرداخت داشتند، تعلق می‌گرفت. ... میزان این مالیات به تناسب توانایی افراد، متفاوت می‌بود. در زمان خلیفه دوم نرخ سالانه این مالیات برای اغنیاء، ۴۸ درهم و برای طبقه متوسط، ۲۴ درهم بود. برای مردم با توانایی کمتر که از تأمین کافی برخوردار بودند، نرخ جزیه فقط ۱۲ درهم بود. لازم است توجه گردد که اگرچه این مالیات در قرآن عنوان شده است، ولیکن نرخی برای آن ذکر نگردیده است.

غنیمت محدود می‌شد به اسرای جنگی و اموال کسانی که در مقابل جنگ آوران اسلام به جنگ پرداخته بودند. در (سوره انفال، آیه ۴۱) نحوه توزیع غنایم تصریح

1 - Trevor Gambling and Rifaat Ahmad Abdel Karim, *Business and Accounting Ethics in Islam*, Mansell Publishing Limited, London, 1991 - page 62 - 65.

۲ - همان مأخذ، صفحه ۶۵.

۳ - همان مأخذ، همان صفحه.

گردیده است. نمی‌توان تصور نمود که اصول موضوعه مرتبط با غنیمت هیچگونه ارتباطی به تأمین مالی نیروهای نظامی یک دولت مدرن داشته باشد.^۱

خلیفه دوم، عشور (عوارض گمرکی) را نیز برقرار نمود. این مالیات‌ها فقط بر روی کالاهای غیرمسلمین اعمال می‌گردید، نرخ عشور برای اتباع کشورهای همسایه ۱۰٪ و برای ساکنین غیرمسلمان مشمول جزیه، فقط ۵٪ بوده است. عشور به هنگام ورود کالا به سرزمین‌های اسلامی اخذ می‌گردید و در صورتی که کالا در مدت ۱۲ ماه به فروش نمی‌رسید، مجدداً به آن عشور تعلق می‌گرفت.

مالیات دیگری بر معادن و ذخائر قیمتی زیرزمینی تحت عنوان رکاز (Rekaaz) اعمال می‌گردیده است (القرادوی، ۱۹۸۱ م). این مالیات در صدر اسلام از اهمیت زیادی برخوردار نبوده (تأکید از نگارنده این مقاله است)، ولیکن از آنجائی که به ذخائر نفت و گاز و فلزات قیمتی ارتباط می‌یابد، اصول آن برای دنیای امروز اسلام اهمیت خاصی پیدا می‌کند. در صورت کشف معدن یا ذخائر قیمتی زیرزمینی، در زمین‌های متعلق به مسلمین، در صورت رسیدن ذخائر به حد نصاب معاف از مالیات، ۲۰٪ از ارزش مواد مستخرجه به عنوان مالیات به دولت اسلامی تعلق می‌گیرد.

برخی از قضات (فقها) معتقدند که رکاز (که در قرآن ذکری از آن نرفته است)، باید به نرخ‌های مشابه زکوة اخذ و نرخ آن ۲/۵ درصد باشد.^۲

□ جستجوی عناصر مربوط به بروکراسی در قرآن مجید

در این تحقیق، با یک بررسی اولیه واژه‌هایی را که ممکن بود موجب دسترسی به عناصری در ارتباط با بروکراسی گردد، تعیین و سپس از طریق آن واژه‌ها با استفاده از کشف‌الایات به جستجو در قرآن اقدام گردید. واژه‌های مورد نظر عبارتند از: کلمات مربوط به مصدر کَتَبَ مانند کتابت، کتاباً کُتِبَ و واژه قرطاس. اساس این انتخاب را لزوم مستندسازی و نگاهداری سوابق در سازمان‌های مبتنی بر بروکراسی تشکیل می‌داده است. سپس آیات مستخرجه مرور گردید. حاصل آن که در بدو امر به نظر

۱ - همان مأخذ، صفحه ۶۵.

۲ - همان مأخذ، صفحه ۶۶.

نگارنده تنها آیات، ۲۸۲ و ۲۸۳، سوره بقره، می‌توانست با موضوع بروکراسی تا حدی مرتبط دانسته شود.^۱

این آیات و ترجمه آنها به شرح زیر است:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يُجَسَّ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنَّ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَنْجَسَ مِنْهُ شَيْئًا فَإِن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمْلِعَ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلْيُتَّقِ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ وَلَا يَأْتِ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْمَعُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَقَوْمٌ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُهَا وَيُنْفِقُ عَلَيْكُمْ جُنَاحَ الْأَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفَعَّلُوا فَإِنَّهُ فَسُوقٌ بِكُمْ وَأَتَقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (۲۸۲) وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ أِثْمٌ قَلْبُهُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ (۲۸۳).

ای آنانکه ایمان آورده‌اید هرگاه وام دهید یا گیرید تا سرآمدی نامبرده پس بنویسیدش و باید نویسند میان شما نویسند بداد و نباید خودداری کند نویسند از آنکه بنویسد بدانسان که خدا بیاموخته است او را پس بنویسد و املا کند بر او آنکس که بر او است حق و بترسد خدا را پروردگار خویش و نگاهد از آن چیزی و اگر آنکس که بر او است حق کم خرد بود یا ناتوان یا نتوانست املا کند پس املا کند ولی او بداد و گواه گیرید دو گواه از مردان خویش را و اگر نبود دو مرد پس یکمرد و دو زن از آنانکه پسند کنید از گواهان تا چون فراموش کند یکی بیاد آردش دیگری و خودداری نکنند گواهان هرگاه خوانده شدند و خسته نشوید از نوشتن آن خرد یا کلان تا سرآمدش این است دادگرانه‌تر نزد خدا و استوارتر برای گواهی و نزدیکتر بدانکه شک نیارید مگر آنکه باشد دادستدی جاری که می‌گردانیدش میان خویش که نیست باکی بر شما نوشتن آن

۱ - برای متن آیات و ترجمه آنها از قرآن کریم - ناشر: انتشارات علمیه اسلامی، چاپ جمادی الاخری، ۱۳۷۷، تهران، استفاده گردیده است.

و گواه‌گیری‌د گاهی‌که دادستد کنید و آزار نشود نویسنده و نه گواهی و اگر بکنید همانا آن نافرمانی است از شما و بترسید خدا را و می‌آموزدتان خدا و خداست بهره‌چیز دانا و اگر بر سفری باشید و نیابید نویسنده پس گروگانی بدست و اگر بسپرد یکی از شما بدیگری پس باید پردازد آنکس که سپرده شده است سپرده خویش را و باید بترسد خدا را پروردگار خود و کتمان نکنید گواهی‌ها و هر کس کتمان کند آن را همانا گنه‌کار است دلش و خدا بدانچه می‌کنید دانا است.^۱

معهدالک به نظر می‌رسد که موارد گفته شده در آیات ارائه شده مربوط به روابط بین اشخاص است و ربطی به یک سازمان خواه از نوع بروکراسی یا غیر آن ندارد و نمی‌توان از آن استنباط وجود بروکراسی در یک سازمان اسلامی به دستور قرآن را نمود.

در آیه ۷ از سوره انعام، ذکری از قرطاس رفته است. ولیکن در این مورد نیز مطلبی در ارتباط با بروکراسی استنباط نمی‌شود، بلکه منظور خود قرآن مجید در کلیت آن می‌باشد.

البته در جامعه اسلامی مفروض این مقاله تقسیم کار و سلسله مراتب وجود داشته است، ولیکن این موارد به تنهایی برای آن که نوعی سازماندهی بروکراتیک در آن قابل تشخیص باشد، کافی نیست. چنانچه تقسیم کار و سلسله مراتب در نظام‌های عشیره‌ای و فئودالی نیز وجود داشته است، بدون آن که آن جوامع و سازماندهی موجود در آنها دارای خصوصیات بروکراتیک باشند.

در این مورد قابل ذکر است که:

"رسول خدا(ص) پس از تشکیل جامعه کوچک اسلامی در یثرب شخصاً اداره امور مسلمین را به عهده گرفت و برای اجرای احکام خدا نظام ویژه‌ای را بنیاد نهاد^۲ (تأکید از نویسنده این مقاله است) و برای هر شهر فرمانداری تعیین کرد. به عنوان نمونه عتاب بن اسید را به امیری مکه، بازان را به فرمانداری یمن و سائب بن عثمان را به فرمانداری مدینه، منصوب کرد. همچنین رسول خدا(ص) شش تن از جمله علی (ع) و

۱ - برای متن آیات و ترجمه آنها از قرآن کریم - ناشر: انتشارات علمیه اسلامی، چاپ جمادی الاخری، ۱۳۷۷، تهران، استفاده گردیده است.

۲ - اصول و مفاهیم اساسی مدیریت، گردآوری، سیدمحمد عباس‌زادگان، چاپ سوم، ۱۳۷۰، انتشارات سروش، تهران، صفحه ۱۶.

عبدبن مسعود بن ابی کعب را به اداره امور قضایی جامعه اسلامی مأمور ساخت و در اداره سپاه و تقسیم‌بندی آن، قوانین و سازمان ویژه‌ای را معمول داشت. برای اداره امور مالی حدیفه بن یمان را به عنوان منشی صدقات برگزید و مغاذبن جبل را مسئول جمع‌آوری جزیه کرد.^۱

□ نتیجه‌گیری

با بررسی آنچه گذشت می‌توان این طور نتیجه گرفت که:

- ۱ - در زمان حضرت پیامبر (ص) گستره کشور اسلامی به زحمت از شبه جزیره عربستان تجاوز می‌نمود.
 - ۲ - در قرآن کریم آیه‌ای که بتوان از آن به بروکراسی رسید، به نظر نرسیده است.
 - ۳ - بروکراسی یکی از پدیده‌هایی است که پس از فکر "تولید انبوه" که خود پس از انقلاب صنعتی ظهور می‌نماید، به وجود آمده است.
 - ۴ - یکی از عوارض شناخته شده بروکراسی (سازمان سالاری)، پذیرش حکومت سازمان‌ها و سالاری آنها بر انسان است. در اسلام جز حکومت متصل به خداوند، انسان رفق تبعیت و تن دادن به هیچ حکومت دیگری را ندارد. بدیهی است سازمانی نیز در صورتی که در خدمت حکومت "خدا" و اسلامی باشند نه تنها بر تبعیت از آنها ایراد نیست بلکه از وظائف شرعی هر مسلمان است.
 - ۵ - یکی از عوارض شناخته شده بروکراسی از خود بیگانگی و بی تفاوتی انسان‌ها است که در اسلام نمی‌تواند مورد قبول قرار گیرد. در اسلام تعالی و سیر به سوی جانشینی خداوند در زمین قابل انکار نیست.
 - ۶ - از نظر محیط نیز، محیط مناسب برای رشد و استقرار بروکراسی در زمان حضرت محمد (ص) به وجود نیامده بوده است.
- بدین ترتیب در زمان حضرت محمد (ص) با وجود محدودیت دامنه حکومت نیازی به بروکراسی با مفاهیم مربوط به "تولید انبوه" وجود نداشته است و در قرآن کریم نیز دستوری که مبنای ایجاد سازمان بر پایه بروکراسی باشد، به نظر نرسیده است.

این بدان مفهوم نیست که تقسیم کار یا تفویض اختیار و یا نظایر آنها وجود نداشته است، بلکه منظور آن است که این موضوعات ممکن است در چهارچوب مفاهیم بروکراسی نباشد. مضافاً آن که سایر بررسی‌ها نشان داد که بروکراسی دارای آثاری است که بهیچوجه آن آثار مورد نظر اسلام نیست. به طور مثال در اسلام هدف رسیدن انسان به مقام خلیفه و جانشین خدا در زمین است. در حالی که در بروکراسی نه تنها چنین هدفی وجود ندارد، بلکه اهمیتی هم به تهی شدن انسان‌ها از ذات خودشان داده نمی‌شود، مگر در آنجا که این بی‌هویتی و از خود بیگانگی بر ازدیاد حجم تولید اثر داشته باشد.

از سوی دیگر، بروکراسی پدیده‌ای مربوط به سیستم‌های مکانیکی مدیریت است، در حالی که سیستم‌های مورد قبول در اسلام سیستم‌های ارگانیک و پویا است. زیرا سیستم‌های مکانیکی فاقد کارائی لازم برای حل مسائل تولید به نظر رسیده است تا چه رسد به آنها که بتواند پویائی لازم را برای رسیدن به مقام مورد نظر انسان در اسلام فراهم آورد.

باید توجه داشت که بروکراسی در جوامع سرمایه‌داری و غیر سرمایه‌داری نتایج ناخوشایندی داشته است. در اینجا به برخی از نتایج آن در جوامع مختلف اشاره می‌شود.

در جوامع سرمایه‌داری ماحصل کلام را می‌توان از سطور زیر دریافت. با توجه به تحقیقاتی که میشل، دربارهٔ احزاب سیاسی انجام داده، به این نتیجه می‌رسد که ... هیچ چیز یارای مقاومت در برابر قانون آهنین، الیگارش (دیکتاتوری بروکراسی) را ندارد. فقط شاید یک آگاهی عمومی از بروکراسی بتواند از قدرت سهمگین آن تا حدی بکاهد (به نقل از رابرت میشل)^۱.

برخی از نتایج حاصل از اعمال بروکراسی در جوامع غیر سرمایه‌داری و کمونیستی نیز در سطور زیر انعکاس یافته است.

"اکثر بیماری‌های سازمان‌شوروی یک سرچشمه دارد که از مرز مدیریت این کشور فراتر رفته

و به ماهیت حکومت شوروی مربوط می‌شود و آن بروکراسی است. بروکراسی جزو نظام شوروی است و اصل عمده سوسیالیستی یعنی برنامه‌ریزی مرکزی عمومیت آن را ایجاب می‌نماید.^۱

زدنک ملینار Zedenc Melinar یکی از اعضای سابق حزب کمونیست چکسلواکی که در سال ۱۹۷۷ به اتریش مهاجرت کرده‌است می‌گوید: "انسان ایده‌آل در نظام مدیریت شوروی فردی مطیع و قابل اعتماد است که اوامر و دستورات را اجرا می‌کند اما فاقد ابتکار و مسئولیت است."^۲

صرف نظر از خواستگاه بروکراسی "نویسندگانی که نظرات متعارضی در باب خواستگاه‌های تاریخی بروکراسی در معیار وسیع ارائه می‌دهند، در مورد پیامدهای حاصل از آنها دارای اتفاق نظر می‌باشند. بروکراتیزه شدن امور موجب تمرکز قدرت در دست چند تن می‌گردد و آزادی افراد را که اساس دموکراسی می‌باشد، محدود می‌سازد." "تظاهرات مکرر و نهضت‌های اجتماعی دانشجویان، سیاهپوستان و مردم فقیر در سال‌های ۱۹۶۰م، همان‌طور که غالباً رهبران آنها تأکید می‌کنند، شورش علیه بروکراتیزه شدن زندگی نوین در ایالات متحده و جهان غرب بوده است."^۳

و بالاخره در حالت کلی "... علت العلل از خود بیخود شدن انسان‌ها در جوامع سوسیالیستی به طور اخص و در جوامع صنعتی عموماً یک بعدی کردن زندگی انسان و بسیج کردن تمامی نیروهای خلاقه وی در جهت افزایش تولید و کارآئی است که از همان جهان‌بینی مادی حاکم بر جوامع (سرمایه‌داری و سوسیالیستی) نشأت می‌گیرد."^۴

در تحلیل آخر "یکی از وجوه تمایزی که بین مدیریت اسلامی با دیگر انواع مدیریت‌ها در مکاتب شرق و غرب وجود دارد، این است که مدیریت در نظام اسلامی و جامعه اسلامی بر دو پایه و اصل «تعالی» و «تولید» متکی است. تعالی انسان و تولید کالا یا ارائه خدمات و این کالا تا زمانی صاحب ارزش در نظام است که در خدمت

- ۱ - اصول و مفاهیم اساسی مدیریت، گردآوری سیدمحمد عباس‌زادگان، چاپ سوم، ۱۳۷۰ - انتشارات سروش، تهران، صفحه ۷۷.
- ۲ - همان مأخذ، صفحه ۷۷.
- ۳ - پیتر بلاو و مارشال می‌یر، بروکراسی در جامعه نوین، ترجمه نسرین فرزام‌نیا، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹، صفحات ۲۳۳ - ۲۳۶.
- ۴ - دکتر عبدالله جاسبی، نقدی و درآمدی بر "مارکسیسم و بروکراسی"، مجله اقتصاد و مدیریت، شماره (۱)، بهار ۶۸، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، صفحه ۳.

تعالی انسان باشد.^۱

باز هم لازم به ذکر است که در بروکراسی شناخته شده و ابداعی مکاتب مدیریت مادی تعالی انسان‌ها، اصلاً مورد نظر نیست.

□ پیشنهاد برای تحقیقات بعدی

این تحقیق از نظر زمانی به زمان حضرت محمد (ص) و از نظر مدارک و مستندات به متن قرآن محدود می‌گردد. دلیل امر، گشایش و گسترده‌گی بعدی در مطالب مربوط به تحقیق می‌باشد. از یک طرف روش‌های اداره حکومت بعد از حضرت محمد (ص) به خاطر تغییر در حدود کشور اسلامی دستخوش دگرگونی می‌گردد و از طرف دیگر آشنایی بیشتر و غیرقابل اجتناب با فرهنگ‌های دیگر، دگرگونی‌هایی را ضروری می‌سازد. به هر حال دامنه بحث بسیار گسترده‌تر از آن است که بتواند در این مقاله بگنجد، ولیکن موضوع نیز از اهمیت بیشتری برخوردار می‌گردد و تحقیقات گسترده‌تری را توسط گروه‌های پژوهشگر متبحر ایجاب می‌نماید.

□ منابع و مآخذ

- ۱ - قرآن کریم، ناشر: انتشارات علمیه اسلامی، چاپ جمادی الاخر، ۱۳۷۷، تهران.
- ۲ - پیتر بلاو و مارشال می‌یر، بروکراسی در جامعه نوین، ترجمه نسرین فرزام‌نیا، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۹.
- ۳ - ابوالفضل صادقپور، نظریه بروکراسی، مرکز آموزش دولتی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۶۹.
- ۴ - سید محمد عباس‌زادگان، اصول و مفاهیم اساسی مدیریت، انتشارات سروش، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۰.
- ۵ - دانیل دنت (Daniel C. Denette)، مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، ترجمه محمدعلی موحد، شرکت انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، تهران، ۷ تیر ماه ۱۳۵۴.
- ۶ - ویل دورانت، تاریخ تمدن، کتاب دوم، فصل دهم.
- ۷ - دکتر عبدالله جاسبی، نقدی و درآمدی بر "مارکسیسم و بروکراسی"، مجله اقتصاد و مدیریت، شماره (۱)، بهار ۶۸، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- ۸ - سید علی‌اکبر افجه‌ای، ماهیت و مبانی مدیریت، مجله اقتصاد و مدیریت، شماره (۱) - بهار ۶۸، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- 9 - Nicol P. Mouzelis, *Organization and Bureaucracy*, Aldine Publishing Co. Chicago. Tenth Printing, 1977.
- 10 - Charles Perow, *Organizational Analysis : A Sociological View*, Wadsworth Publishing Co. Belmont, California, 1970.
- 11 - Trevor Gambling and Rafaat Ahmad Abdel Karim, *Business and Accounting Ethics in Islam*, Mansell Publishing Limited, London, 1991.